

ПРИРОДА ПРАВОВИХ ОБМЕЖЕНЬ

Кельман М.С.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму,
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4393-4626>
e-mail: muchaylo_lviv@ukr.net*

Кельман Р.М.,

*аспірант кафедри теорії права та конституціоналізму,
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7704-2055>
e-mail: rtrtrt777r@gmail.com*

Кельман М.С., Кельман Р.М. Природа правових обмежень.

Про актуальність питань, пов'язаних з правовими обмеженнями, свідчить низка положень.

Останнім часом кардинально змінилася ситуація у світі. На сучасному етапі розвитку людства особливо зросло значення двох суб'єктів у загальному числі осіб, що діють на міжнародній арені, – окремої людини та людства в цілому. Але зараз, як і протягом усієї історії, важливим завданням залишається знаходження балансу між їхніми інтересами.

Одним із засобів, що слугує для регулювання відносин у соціумі та спрямований на стримування, а також деструктивної активності та підтримання балансу інтересів, є правові обмеження. Надаючи людині певні права і встановлюючи їхні межі, накладаючи обов'язки, забороняючи ті чи інші дії, право за їхньою допомогою окреслює сферу особистих бажань й прагнень інтересами суспільства,

Формування демократичного суспільства та правової держави тісно пов'язане з правовими обмеженнями. Права і свободи людини та громадянина є пріоритетними, але вони не є абсолютними і безмежними. Для підтримання стабільності в країні, забезпечення умов для існування кожного індивіда й поступального розвитку – суспільства та держави необхідна адекватна наявним умовам система обмежень прав і свобод.

Необхідність дослідження правових обмежень диктується також і тим, що правову державу неможливо уявити без добре налагодженого й чітко працюючого механізму юридичного впливу. Відповідно до цілей та завдань правового регулювання, що змінилися, мають змінюватися й засоби впливу на суб'єктів правовідносин. Питання щодо правових засобів, їх якісне використання у правотворчому та правореалізаційному процесах завжди актуальне та має велику наукову й практичну значущість. Без його належного вирішення неможливо створити оптимальний механізм правового регулювання.

На сьогодні в науці існують різні підходи до розуміння сутності та ролі правових обмежень. Це пояснюється інтегративним, узагальненим характером категорії, що розглядається. Але оскільки вона широко використовується в законодавстві на всіх рівнях й у правовій науці, то існує необхідність уточнення значення цього поняття.

Усі зазначені обставини свідчать про необхідність вироблення єдиного підходу до розуміння сутності, ролі та умов ефективності застосування правових обмежень на всіх рівнях, а отже, і необхідності їх повного та всебічного аналізу.

Аналіз ключового терміна в сучасній літературі цілком зневажений. Тим більше за всіма доступними джерелами уніфікованого варіанту використовуваної категорії у сучасній правознавчій теорії. Хоча водночас не можна стверджувати і про повну відсутність уваги до поняття «заборона».

Обґрунтовано, що поняття обмеження постає визначальним чинником правового дискурсу. Потреба удосконалення наукових ідей для правозастосовної практики стосується обмеження як одного із методів правового регулювання, а також диференціювання меж обмежень, які регламентують відносини в інших галузях права (житлове, митне, сільськогосподарське, підприємницьке, сімейне, трудове та ін.).

Доведено, що термінологічна недостатність дефініції «обмеження» підтверджує неоднозначність його семантики, виявленої у філософському, лінгвістичному, правовому, психологічному та ін. дискурсах. Це свідчить про величезну потенційну змістову сутність функціонального поняття. Отже, оцінювати обмеження лише із кримінально-правових чи з філософських позицій у процесі законотворчої чи правозастосовної діяльності не достатньо. Щоб визначити позитивні довгострокові наслідки обмежувальних заходів, виправданим у застосуванні є комплексний підхід оцінювання нормативності запропонованих обмежень.

Зроблено висновок, що табу піддаються просторово-темпоральним трансформаціям та оцінкам. Прийнятні зміни обмежень часткові (тимчасові) як засоби для поліпшення морально-психологічної атмосфери у суспільстві (колективі). Від обмежень очікують і позитивних стимулів. Проблематика міжгалузевого функціонування заборон та їхня уніфікованість – це важлива масштабна робота, яка очікує свого перспективного розвитку для сфери правового регулювання.

Ключові слова: обмеження, заборона, конвенційні і конверсаційні, універсальні, локальні й індивідуальні обмеження.

Kelman M.S., Kelman R.M. The natural of legal restrictions.

The relevance of issues related to legal restrictions is evidenced by a number of provisions.

Recently, the situation in the world has changed dramatically. At the current stage of human development, the importance of two subjects in the total number of persons operating in the international arena has increased in particular - an individual person and humanity as a whole. But now, as throughout history, finding a balance between their interests remains an important task.

One of the means that serves to regulate relations in society and is aimed at deterring, as well as destructive activity and maintaining a balance of interests, are legal restrictions. Granting a person certain rights and setting their limits, imposing obligations, prohibiting certain actions, law with their help delineates the sphere of personal desires and aspirations by the interests of society.

The formation of a democratic society and the rule of law is closely related to legal restrictions. The rights and freedoms of a person and a citizen are a priority, but they are not absolute and limitless. To maintain stability in the country, to ensure the conditions for the existence of each individual and the progressive development of society and the state, a system of restrictions on rights and freedoms adequate to the existing conditions is necessary.

The need to study legal restrictions is also dictated by the fact that the rule of law cannot be imagined without a well-established and clearly functioning mechanism of legal influence. In accordance with the goals and tasks of legal regulation that have changed, the means of influencing the subjects of legal relations must also change. The issue of legal means, their qualitative use in law-making and law-enforcement processes is always relevant and has great scientific and practical significance. Without its proper solution, it is impossible to create an optimal mechanism of legal regulation.

Today in science there are different approaches to understanding the essence and role of legal restrictions. This is explained by the integrative, generalized nature of the category under consideration. But since it is widely used in legislation at all levels and in legal science, there is a need to clarify the meaning of this concept.

All the mentioned circumstances indicate the need to develop a unified approach to understanding the essence, role and conditions of the effectiveness of the application of legal restrictions at all levels, and therefore, the need for their full and comprehensive analysis.

The analysis of the key term is completely neglected in modern literature. Especially according to all available sources of the unified version of the used category in modern legal theory. Although, at the same time, it cannot be claimed that there is a complete lack of attention to the concept of «ban».

It is justified that the concept of limitation appears as a determining factor of legal discourse. The need to improve scientific ideas for law enforcement practice refers to restrictions as one of the methods of legal regulation, as well as differentiation of the limits of restrictions that regulate relations in other branches of law (housing, customs, agricultural, business, family, labor, etc.).

It is proved that the terminological inadequacy of the definition of «restriction» confirms the ambiguity of its semantics revealed in philosophical, linguistic, legal, psychological, etc. discourses. This testifies to the huge potential content essence of the functional concept. Therefore, it is not enough to assess the limitations only from criminal law or from philosophical positions in the process of law-making or law-enforcement activities. In order to determine the positive long-term consequences of restrictive measures, a comprehensive approach to assessing the normativity of the proposed restrictions is justified.

It was concluded that taboos are subject to spatial and temporal transformations and evaluations. Acceptable changes in restrictions are partial (temporary) as a means to improve the moral and psychological atmosphere in society (collective). Positive incentives are also expected from restrictions. The problem of the cross-industry functioning of bans and their uniformity is an important large-scale work that expects its promising development for the field of legal regulation.

Key words: restrictions, prohibition, conventional and conversational, universal, local and individual restrictions.

Постановка проблеми та її актуальність. Щоб збагнути сутність поняття «обмеження», варто осягнути його етимологію та сучасне функціонування у правовому регулюванні. Подібне маркування виправдане, оскільки саме в такий спосіб можна простежити наявні змістові прогалини в оцінках і підходах використання зазначеної категорії правотворення на сучасному етапі.

Аналіз ключового терміна в сучасній літературі цілком зневажений. Тим більше за всіма доступними джерелами уніфікованого варіанту використовуваної категорії у сучасній правознавчій теорії. Хоча водночас не можна стверджувати і про повну відсутність уваги до поняття «обмеження».

До процесів наукового пізнання долучалися Ю. Баунін, О. Бучма, В. Грищук, Ю. Єловська, В. Карасик, М. Тофтун та ін. Певна самостійність порушення теми спостерігається у контексті правового регулювання серед понять правові обмеження, правова заборона, дозволяння, зобов'язування (вєління), заборона, юридична заборона.

Масштаби обмежень поширюються в сучасному суспільстві у все нових сферах життєдіяльності. Результати такого поширення не завжди досягають поставленої правової мети, а радше навпаки, тому критичний погляд на обмеження актуалізується з метою з'ясування не тільки «сутності обмежувальних рішень не лише емоційних, цюгочасних, піарних, але й їхніх об'єктивних та довгострокових наслідків. Від обмежень очікуються стимули, результативності, позитивні наслідки.

Стан наукового дослідження. Відсутність цілісного дослідження попри висвітлення окремих ученими деяких аспектів обмежень веде до невизначеності теоретико-методологічної бази, суперечливої правозастосовної практики щодо таких обмежень. Дослідження у цьому напрямку не розкривають всіх наявних проблем, втім окремі з них були висвітлені в таких працях: «Стимули та обмеження у праві» (О.В. Малько, 1993), «Речово-правові обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України» (О.О. Михайленко, 2003), «Межі та обмеження права власності» (О.В. Розгон, 2005), «Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав» (М.О. Стефанчук, 2006), «Проблеми обмежень прав і свобод громадян в умовах спеціальних правових режимів» (С.В. Пчєлінцев, 2006).

Основоположною базою дослідження вказаної проблематики є праці відомих вітчизняних та зарубіжних вчених-юристів, які у різні історичні періоди досліджували відповідні питання: А.В. Басова, Ю.П. Битяка, К.В. Берднікової, К.Л. Бугайчука, В.М. Гарашука, О.З. Гладуна, К.І. Годуєвої, А.М. Денисової, О.В. Джафарової, Н.Ю. Задираки, М.А. Комзюк, В.С. Ковальського, І.Б. Коліушка, Т.О. Коломосець, В.К. Колпакова, О.В. Левади, П.С. Лютікова, Н.П. Матюхіної, А.В. Малька, О.І. Миколєнка, В.Я. Настюка, С.С. Рогульського, І.Й. Снігур, С.Г. Стеценка, В.П. Тимошука, Т.В. Хабарової, М.І. Хавронюка, В.Г. Чорної та ін.

Проте, попри багатоманітність наукових джерел, до цього часу жодного комплексного дослідження з проблематики обмежень як методу правового регулювання, засобів запобігання сучасної правової доктрини та законодавства) немає, що також підкрєслює важливість обраної тематики дослідження.

Методологічна основа. Як базові принципи теоретико-правового аналізу правових обмежень використовувалися методологічні розробки сучасної епістемології, соціології знання, герменевтики, феноменології, аксіології.

Мета статті – аналіз семантичної сутності природи правового поняття «обмеження» у міждисциплінарному вимірі.

Виклад основного матеріалу. З яких позицій, з якого погляду не оцінювалося б право, безумовно, його мета полягає, перш за все, у тому, щоб зробити можливим мирне співжиття людей. Право досягає цього тим, що показує людям обов'язкові для них межі у тому числі зовнішньої діяльності. У підручнику «Загальна теорія права» проф. М. Кельман зазначає: «...приборкання людських пристрастей та обмеження непомірних претензій право задовольняється тим, що встановлює порядок у зовнішніх вчинках, надаючи кожному дізнатися через читання та вивчення правових норм сутність та риси його обов'язкового порядку» [1, с. 45].

Право можна розглядати як цивілізовану форму та спосіб організації й регулювання взаємин людей у суспільстві. Встановлюючи межі юридичної можливості діяльності людей, воно завжди обмежує людську незалежність, замінюючи її юридично закріпленою свободою. Юридичні механізми та конструкції покликані з одного боку, легалізувати свободу особистості в межах загального правопорядку, а з іншого – обмежити можливе свавілля окремої особистості. Таким чином, право одночасно як охороняє так і обмежує незалежність особистості. Воно гарантує індивіду юридично формалізовану сферу особистої незалежності та натомість обмежує його антисоціальні інтереси.

Вплив права на індивіда дуже різноманітний. Він здійснюється різними підходами, методами та способами. Правові норми покликані навчити людину зважати на існування інших людей, співвідносити свої інтереси з їхніми інтересами. «Кожна людина має привчити себе до того, щоб доброю волею обмежувати свої домагання, беручи до уваги, що інші також мають право жити та реалізувати свої права та інтереси» [2, с. 123].

Оскільки головним внутрішнім регулятором для людини виступають інтереси й варіанти діяльності, які здатні їх задовольнити, то основні зусилля в правовому регулюванні необхідно спрямовувати саме на впорядкування цієї сфери. У разі позитивної оцінки суспільством, державою інтересів особистості їй надаються можливості та створюються умови для їх задоволення. Якщо ж інтереси особистості набувають антигромадської спрямованості, держава прагне стати на заваді реалізації останніх, стримуючи їх.

Обмежуючи свободу особистості відомими межами, право забезпечує людині безперешкодне та спокійне користування своїми правами, тобто, усередині цих меж гарантує їй свободу. Загальновідомо, що свобода кожної людини простягається лише до тієї межі, від якої починається свобода інших людей. У загальному вигляді «будь-яка правова норма вказує вибір з низки варіантів поведінки, а, отже, обмежує поведінку суспільно корисними формами, визначаючи різні її різновиди» [3, с. 78]. І водночас саме правило поведінки є лише остійкою, оскільки воно свідчить про певні межі поведінки людей.

Так як у процесі реалізації прав зустрічаються різні інтереси: суб'єктів цих прав, інших осіб, суспільства в цілому, то визначення меж прав, умов їх реалізації та порядку вирішення можливого конфлікту інтересів – об'єктивна потреба нормального функціонування соціуму, з одного боку, та свободи особистості – з іншого. Як зазначає Л. Ярмол: «Діалектика співвідношення свободи та необхідності така, що, з одного боку, людина все більше і більше панує над навколишньою їй природою, підпорядковує собі одну за одною соціальні закономірності, і, отже, стає вільнішою, але з іншого боку, розширення свободи появу нових можливостей щоразу викликає до життя і нову необхідність, і, відповідно, нові обмеження» [4, с. 47].

Широко визнані ідеї громадянського суспільства та правової держави базуються на визнанні пріоритету прав людини. Але демократія немислима не тільки без найширших прав для громадян, але й без певних заборон та обмежень, встановлених проти різноманітних антигромадських явищ. Свобода не може існувати без обмежень, бо «справжня свобода усвідомлює свої кордони» [4, с. 49]. Тому проблема меж свободи людини в суспільстві в загальному плані є проблема правових обмежень.

Обмеження у певному вигляді є встановлення певних меж, кордонів у здійсненні чогось (прав, свобод, повноважень). Обмеження використовуються в галузі соціального управління разом з виникненням самого соціального управління. Вони виникають ще за умов первісного суспільства у зв'язку з необхідністю стримування біологічних інстинктів, які негативно впливають на життя племені, роду.

Дані науки свідчать, що людське суспільство починає формуватися, відокремлюватися від тваринного світу саме тоді, коли починається приборкання зоологічного індивідуалізму, починається оборона біологічних факторів поведінки - інстинктів. Формування звичаїв, традицій відбувалося у вигляді формування норм-заборон, норм-меж, норм-обмежень. Перші норми поведінки – табу – були ні чим іншим як обмеженням певного виду поведінки.

З виникненням права та держави, як правило, у повсякденній практиці обмеження фіксуються законодавчо. Норми періоду ранньої державності мали виключно обмежувальний характер. При подальшому розвитку права, суспільство (і особливо пануюча його частина) було зацікавлене в тому, «щоб звести існуюче положення в закон й ті його обмеження, які дано звичаєм і традицією, фіксувати як законні обмеження» [1, с. 35].

З розвитком суспільства відносини для людей ускладнювалися. Мінливі економічні та соціально-політичні умови вели до появи нових різноманітних, а найчастіше і різноспрямованих інтересів. Значний вплив на державно-правові інститути зробило розвиток науки та суспільно-політичної думки. Для підтримки стабільності в суспільстві колишніх норм ставало недостатньо, потрібні були розвиток й вдосконалення форм та методів впливу на людей. Ускладнення правових систем вело й до зміни спрямованості, обсягу та функцій правових обмежень.

На сьогодні право, як «органічний компонент того повсякденного соціального середовища, в якому живуть, працюють члени суспільства, точний і надійний орієнтир, за яким суб'єкт може звіряти свої вчинки і дії, будувати лінію своєї поведінки» [5, с. 45], виступає засобом для поєднання і координації громадського та особистого інтересу. І якщо право є масштабом, мірою свободи, то з цієї його властивості випливає необхідність правового обмеження. Право виступає інструментом захисту особистості від свавілля державної влади, а обмеження прав і свобод призначене для захисту суспільства, прав і свобод інших осіб від свавілля користувача. Таким чином, правові обмеження властиві праву через його призначення – служити мірою свободи, яка немислима без кордонів.

Але право впливає на суспільні відносини не саме по собі, а через складну систему специфічних засобів правового регулювання. Правове регулювання багатопланове. Його сторонами є механізм, методи, способи, й засоби впливу. Регулятивну силу права, його енергію, роль її активних центрів виконують правові засоби. Вони мають функціональне призначення та відіграють роль інструментів оптимального розв'язання соціальних завдань.

Правові засоби можна визначити як способи та прийоми дій, вироблені юридичною практикою та виражають оптимальні варіанти поведінки суб'єктів. Як правові засоби можуть виступати норми права, принципи права, договори, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заходи заохочення, міри покарання тощо. Очевидно, що компонентом комплексу правових засобів виступають і правові обмеження, оскільки є інструментом, за допомогою якого забезпечується досягнення поставлених правом цілей й задовольняються інтереси суб'єктів права.

Категорія «правові обмеження» досить широко використовується у законодавстві та юридичній літературі. Вона розглядалася правознавцями неодноразово як на загальнотеоретичному рівні, й у межах галузей і підгалузей вітчизняного права. Досліджуючи проблему ефективності правових засобів, торкалися теми правових обмежень М.І. Козюбра, В.Ф. Погорілко та А.П. Заєць. У зв'язку з видами правових норм та питань їх впливу на суб'єктів права характеризували обмеження П.М. Рабінович, Н.М. Оніщенко, М.В. Костицький, В.М. Горшенев. Ю.М. Оборотов, описуючи забороняючі норми права, співвідносить їх із обмеженнями.

У зв'язку з дослідженням механізму впливу права на суспільні відносини та умов підвищення ефективності даного впливу звертали увагу на правові обмеження такі автори, як А.М. Колодій, М.С. Кельман, Л.А. Луць, А.Ф. Крижанівський, Ю.М. Тодика. Вивчаючи умови ефективності законодавства, у низці робіт згадують заходи обмежувального характеру С.П. Погрібняк, Р.А. Калюжний, О.І. Остапенко.

Безпосередньо правовим обмеженням, їх поняттю, функціям та проблемам ефективності впливу присвячено ряд робіт. Він характеризує цю категорію як парну з правовим стимулом і обґрунтовує сутність, види та функції правових обмежень як інформаційно-психологічних засобів впливу права. Важливе значення має аналізований засіб у сфері здійснення влади. Більшість дослідників аналізують серед інших положень роль і місце правових обмежень у цій галузі (Є.В. Додін, О.О. Дудуров, С.М. Бобровник, М.І. Козюбра, Ю.Б. Ключковський, О.М. Мельник і т.д.).

Активно розробляються питання, пов'язані з обмеженнями, на галузевому рівні. О.М. Шимон, оцінюючи стан адміністративного законодавства в Україні та перспективи його розвитку, доводить необхідність доопрацювання положень, що пов'язані із заходами обмежувального характеру. Підбиваючи деякі підсумки дії нового Кримінального кодексу та розглядаючи перспективи розвитку кримінального законодавства, вказують на таку ж необхідність В.В. Франчук та О.О. Дудуров. О.Г. Колб вивчає питання обмеження прав ув'язнених у кримінально-процесуальному законодав-

стві та відповідній практиці. Говорячи про принципи захисту сім'ї державою, стосується можливих у цій галузі обмежень І.О. Єфремова.

Останнім часом з'явилася низка робіт щодо обмежень у сфері здійснення цивільних прав. Такі автори, як М.І. Майстерко, В.М. Маровді розглядають питання обмеження цивільних прав загалом. Але більшість публікацій стосується конкретних видів обмежень: обмежень у правовому становищі фінансово-промислових груп (Б.В. Дерев'яно); обмежень у сфері регулювання обороту земельних ділянок на природні ресурси (О.М. Винника), підстав обмеження дієздатності окремих категорій осіб (І.В. Пасайлюк).

Питання про правові обмеження особливо актуальне у зв'язку з інститутами захисту прав громадян. Суб'єкти все частіше вдаються до закону і самі намагаються захистити свої інтереси за допомогою наявних у законодавстві правових коштів. Існуючим із цією сферою обмеженням, способам їх реалізації, а також гарантіям правомірності їх встановлення та здійснення присвячені роботи Ю.М. Бисаги, М.В. Різака, Л.Р. Наливайко К.В. Степаненко, І.І. Сенчук та багатьох інших правознавців.

Є необхідність розгляду питань, пов'язаних із правовими обмеженнями в рамках підгалузі та інститутів російського права. Так, Ю.Б. Ключковський називає надзвичайно актуальною проблему виборчих обмежень. Він вказує, що численні новели у законодавстві про вибори, а також широка практика виборчих кампаній роблять виборче право однією з центральних тем суспільних дискусій, а оскільки «практично всі відділи виборчого права стикаються з проблемою визнання або заперечення обмежень, і ставлення до останніх багато в чому визначає сприйняття виборчої системи як прогресивної або ретроградної» [6, с. 97], і оцінка таких обмежень надзвичайно важлива як для визначення перспектив розвитку даної підгалузі при подальших законодавчих роботах, так і для організації виборчих кампаній. Про обмеження з виборчих прав громадян в Україні пов'язаних з цим проблемами неодноразово писали О.Ф. Фрицький, М.І. Ставнійчук, О.В. Скрипнюк та В.О. Серьогін, О.Л. Барабаш, М.О. Баймуратов також розглядали у процесі забезпечення виборчих прав громадян і зокрема обмежень, що у цій сфері [7, с. 56].

Потребують подальшої розробки та систематизації обмеження, передбачені у сфері інформації, на що справедливо вказує Л.Ю. Владимирець. Про необхідність формування інституту службової таємниці в українському праві та систематизації обмежувальних норм цієї сфері наголошує В.А. Ліпкан звертаючи увагу на проблему вікових обмежень у законодавстві [8, с. 254].

Але досі правові обмеження розглядаються з різних точок зору і розуміються в різних контекстах. Українська енциклопедія самого визначення обмеження не дає, а вказує лише окремі їх види (обмеження спільної служби родичів, обмеження батьківських прав, обмеження дієздатності громадянина тощо [9]).

Висновки. На сьогодні в науці існують різні підходи до розуміння сутності та ролі правових обмежень. Це пояснюється інтегративним, узагальненим характером категорії, що розглядається. Але оскільки вона широко використовується в законодавстві на всіх рівнях й у правовій науці, то існує необхідність уточнення значення цього поняття.

Усі зазначені обставини свідчать про необхідність вироблення єдиного підходу до розуміння сутності, ролі та умов ефективності застосування правових обмежень на всіх рівнях, а отже, і необхідності їх повного та всебічного аналізу.

Список використаних джерел:

1. Загальна теорія права: підручник / М.С. Кельман. Видання шосте, доповнене. Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2023. 354 с.
2. Корж І.Ф. Проблеми впливу на суспільні відносини в Україні. Юридичний науковий спеціальний журнал. № 5/2020. С. 15–19.
3. Дудуров О.О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). К.: Ваіте, 2017. 873 с.
4. Ярмол Л.В. Свобода вираження поглядів як суб'єктивне юридичне право (загальнотеоретична характеристика). Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2015. № 813. С. 181–184.
5. Заморська Л.І. Генеза формулювання категорії «правова норма». Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Випуск 61. Одеса: юридична література. 2011. С. 310–315.
6. Ключковський Ю.Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство: [монографія]; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». Київ: [Час друку], 2011. 132 с.

7. Ключковський Ю.Б. Потреба зміни виборчої системи [Текст]. Вибори та демократія. Київ, 2007. № 2. С. 5–10.
8. Владимирець, А.Ю. Теоретичне обґрунтування обмеження права на інформацію [Текст]. Цінності сучасного конституціоналізму. Х.: Права людини, 2012. С. 253–255 .
9. Ліпкан В.А. Адміністративно-правовий режим інформації з обмеженим доступом в Україні: монографія; за заг. ред. В.А. Ліпкана. К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2013. 344 с.
10. Юридична енциклопедія: В 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. С. 717.